

ייצוג ופרקטיקות של מרחב המדינה: המדינות הבינוניות

בגרמניה בשנים 1815-1866

זף סגל

בעקבות פירוקה של האימפריה הרומית הקדושה בשנת 1806, מאות ישויות פוליטיות קטנות אוחדו במסגרתן של 37 מדינות בלבד. מדינות אלו, שזכו לראשונה בהיסטוריה שלהן בריבונות, הורכבו מערב רב של טריטוריות נבדלות בתרבותן, בחוקיהן ובהרכבן הדתי, החברתי והכלכלי. מאמצים נעשו בכל המדינות לגשר על הפערים וליצור מתוך הכאוס הזה מדינות מודרניות. לתהליך זה, המתואר לעתים מנקודת המבט הפוליטית והחוקית, היו גם השלכות מרחביות כבירות שגרמו לשינוי בתפיסתם ובזהותם של הגרמנים בני התקופה; שינוי שהשפעתו מורגשת עד ימינו.

מחקר זה עוסק בתהליך יצירתו של מרחב בעל זהות מובהקת מנקודת מבטן של המדינות הגרמניות הבינוניות (בוואריה, סקסוניה, הנובר, ווירטמברג ובאדן). מדינות אלו לא היו מעצמות גדולות, כגון אוסטריה או פרוסיה, אך גם לא מדינות זעירות שנאלצו לחסות, בשל חולשתן, בצילן של שכנות חזקות יותר. בנוסף לכך, ניצבו המדינות הבינוניות בקונפליקט מתמיד לאורך כל התקופה הנידונה בין תהליכי אינטגרציה פנים מדינתיים לבין תהליכי האחדה כלל גרמניים. ההתמקדות במרחב בהקשר זה נועדה לבחון האם וכיצד הפכו מדינות אלו, יצירות מלאכותיות של תקופת נפוליאון, לחלק אינטגרלי מזהות המרחבית של תושביהן; וביתר דיוק: מה גרם להפיכתן למושג מרחבי בעל משמעות המגדיר את תושביו.

במאמרו רב ההשפעה "What is German History?", טען ג'יימס שיהאן כי ההתמקדות ההיסטוריוגרפית בגרמניה כישות מאוחדת שגויה מפני שהיא מתעלמת מההיסטוריה האלטרנטיבית שאירעה במקביל אליה ובניגוד לה; היסטוריה שלא הובילה בהכרח לאיחודה של גרמניה במאה ה-19. מבחינה זו, מציע המחקר הנוכחי 'היסטוריה אחרת', העוסקת במדינות הפרטיקולריות במאה ה-19 וכיצד הפכו למקור זהותם של תושביהן.

העיסוק במרחב בכלל, ובמרחב המדינה בפרט, מקבל משמעות מיוחדת בהקשר הגרמני, בשל חשיבות המרחב ותפיסת המרחב בהגדרת הזהות הגרמנית. הסוגיות המרחביות היו חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של גרמניה מפני שזו השתנתה מרחבית שוב ושוב. השאלה "מהי גרמניה?" נשאלה על ידי שילר והיינה, ארנדט וקלייסט, רנקה וטרייטשקה, והמשיכה להישאל גם לכל אורך המאה ה-20. במידה רבה, סיפורה של גרמניה הוא סיפור יחסי הגומלין בין כוחות צנטריפטיים המובילים לאחדותה וכוחות

צנטריפוגליים המובילים להתפרקותה, ולכן, סיפורן של המדינות והתפתחותן המרחבית הוא חלק אינטגרלי מן הסיפור של גרמניה כולה ואופן הגדרתה.

להבדיל מהמחקרים העוסקים בהיסטוריה גרמנית ונוגעים במרחב בעקיפין, המרחב הוא השחקן הראשי בתזה זו והשינויים המתרחשים בו הם המניעים את הסיפור ההיסטורי. סיפורו של המרחב מתאר את תהליך שינוי היחסים בין חלקי המדינה ואת יצירתם של קשרים מוסדיים, תודעתיים וממשיים בין אזרחיה במהלכו. זיהויים של קשרים אלו מתבסס על התיאוריה של הגיאוגרף האמריקאי אדוארד סוג'ה, שטען שיש להגדיר את המרחב בשלושה אופנים שונים: מרחב ממשי "פיזיקלי", המתואר באמצעות מיקומים מוחלטים של אובייקטים; מרחב מדומיין, הכולל את הייצוגים הויזואליים או המילוליים של המרחב; ומרחב חי, המתאר את האופן שבו פועלים בני האדם במרחב. חלוקה זו משמשת כשלד מבני לעבודה הנוכחית.

בחלקו הראשון של המחקר זיהוי היצירה הממשית של מרחב נעשה באמצעות ניתוח מוסדות המניחים תשתית המאפשרת, ממריצה או מגבילה את היכולת לנוע. מוסדות אלו כוללים את התשתית התרבותית (מערכות החינוך והדת), תשתית האכיפה (מערכות השיטור, הצבא והמכס), ותשתית התקשורת (מערכות הרכבות והדואר). ניתוח השינויים במיקומים של המערכות השונות במרחב מעניק תמונה מובט-על של מבנה המרחב והחלוקות הבסיסיות שבו. ההבדלים המתגלים בין המדינות השונות ביחס לאופי הפריסה של התשתיות וטיבה נוטים להיות מיוחסים לתכנון מוקדם של השלטונות ולתוכניות "בנין מדינה", ואכן תכנון שלטוני ומודרניזציה היו תנאי הכרחי ליצירתם של קשרים תשתיתיים בין חלקי המדינה, אם כי לא תנאי מספיק. בסופו של דבר תוכניות אלו יושמו בתוך קונטקסט של תהליכים לא מתוכננים שיכלו, ולעתים אף הצליחו, לשנות את התוצאה הסופית. בשל כך, התכנון האדמיניסטרטיבי, כמושא מחקר נפרד, הוא שולי במחקר הנוכחי, המתמקד בשינויים עצמם ופחות בכוונת יוצריהם.

ניתוח שינויים אלו מלמד כי המערכות שאפשרו למדינות להתגבש היו מערכות הרכבות והדואר ולא מערכות האכיפה השונות או החינוך. בעוד האחרונות היו סטטיות יחסית ולכן לא ניסו לבצע רפורמות מרחביות מקיפות יתר על המידה, תשתית התקשורת, מעצם טיבה, הייתה דינמית ומטרתה הייתה ליצור קשרים חדשים. ממצא זה נוגד את ההתייחסות המקובלת לבניין מדינה וליצירת מרחב כתוצרים של הפעלת כוח (אכיפה) ואינדוקטרינציה (חינוך).

לתשתית המרחבית ישנה השלכה ישירה על אופן תפיסת המרחב, אולם אין היא בהכרח משקפת אותה. טענה זו מתוארת בחלק השני של המחקר, בו יצירה מדומיינת של מרחב משתקפת במדיום הקרטוגרפי. מפות הפכו במהלך המאה ה-19 למוצר צריכה עממי שפורסם בספרים, נלמד בבתי ספר והודפס בבתי דפוס פרטיים וציבוריים בכל רחבי גרמניה. המפות שיוצרו העניקו תוכן סמלי לאובייקטים המרחביים. סמלים אלו לא נבעו רק מהתכונות המתמטיות-גאודטיות של המפה אלא בעיקר בתכונותיה

האסתטיות: צבעיה, קנה המידה, תחומי המפה והסימנים המופיעים בה. שינויים בכל אלה שיקפו את תפיסת המרחב ואף שינו אותה. במהלך המאה ה-19 היו אלה לעתים שינויים כלל גרמניים אשר שיקפו שינויים בתרבות הפוליטית, כגון מעבר מריבונות רופפת במאה ה-18 למדינות ריכוזיות וריבוניות במאה ה-19. אולם, כפי שמראה המחקר, לא כל המדינות זוהו באותו אופן מן הבחינה המרחבית. ההבדלים באופן הייצוג העלו לפני השטח דילמות וקונפליקטים פנימיים ביחס למדינה ולמרחב שהיו מוסתרים והבחינו בין מדינות שהחלו להתגבש (בוואריה וסקסוניה) לבין אלו שתהליכי הגיבוש שלהם נותרו עוברים (הנובר, ווירטמברג ובאדן).

התשתית המרחבית שהוטלה מלמעלה והאיקונוגרפיה הקרטוגרפית שייצגה אותה העניקו לתושבי גרמניה אינספור אפשרויות של קשרים, מעשיים ותודעתיים, אולם הבחירה הסופית ליצור קשרים בפועל הייתה נתונה להחלטתם החופשית של הפרטים בפעילותם היומיומית. החלק השלישי של המחקר בוחן את הקשרים בפועל בין אנשים. הגירה ומסחר, נסיעות וקשרי דואר מלמדים אותנו על מערכות היחסים שהיו לאנשים בחלקים שונים של המדינות. הפרקטיקות המרחביות המזוהות בחלק זה משקפות את המעגלים החברתיים של האוכלוסייה. קשרים אלו אמנם מתבססים על התשתית הנתונה והמרחב המדומיין אך גם יוצרים אותם, מפני שהם משקפים את האינטראקציה האמיתית והחופשית בין האנשים, שאינה נסמכת על אידיאולוגיה. חלק זה מלמד מה היה המרחב המשמעותי בחייהם היומיומיים של הגרמנים.

המחקר מלמד כי תושבי המדינות השונות פעלו, במידה רבה, בנפרד מהמדינות האחרות ולרוב באופן פנים מדינתי בלבד. חרף קיומן של מערכות רכבות ודואר נרחבות שחיברו בין המדינות הגרמניות וכן שפה ותרבות משותפת, נשמרה התקשורת והתנועה של התושבים בתוך המסגרת המדינית.

אף על פי ששלושת חלקי העבודה מתארים מציאויות מעט שונות, כולן מובילות למסקנה דומה. המדינות הבינוניות הפכו, במידה זו או אחרת של הצלחה, למוקד הפעילות של תושביהן. גיימס שיהאן מבקר את ההיסטוריוגרפיה על גרמניה המתמקדת במדיניות ובאידיאולוגיה ומזניחה את קבוצת ה"לא מעורבים", שאינם מודעים או מושפעים מאותה מדיניות. במידה רבה, מבקש מחקר זה לשלב קבוצה זו לתוך הכתיבה ההיסטורית ומראה כי עבורם, המדינה הבינונית שבמסגרתה פעלו הייתה העיקר. במקביל, מראה המחקר כי בשנות החמישים והשישים של המאה ה-19 לא ניתן היה עדיין לדבר על מרחב גרמני בעל משמעות לכלל הגרמנים. לאוכלוסייה הגרמנית לא היו כמעט מוסדות משותפים; הם לא דמיינו את עצמם יחד כמושג מרחבי (אף על פי שמעטים, כגון קלייסט וארנדט, ניסו לטעון אחרת); והם לא פעלו יחד. עבור מרבית הגרמנים, גרמניה הייתה מושג עמום שלא השפיע על חייהם, לפחות מן ההיבט המרחבי, וזאת בניגוד לתפיסתם את המדינה הפרטיקולרית.

אולם, המדינות השונות נבדלו מאוד במידת התגבשותן בשל הנסיבות הגיאוגרפיות, הכלכליות, החברתיות והפוליטיות שלהן. סקסוניה, לדוגמה, לא נדרשה לרפורמות מקיפות מפני שתשתיות קיימות והומוגניות דמוגרפית הובילו לתפיסתה כמוחזקת, חרף היחסים הענפים עם טורניגיה ופרוסיה. לעומת זאת, בוואריה, המפוצלת חברתית וגיאוגרפית, התגבשה רק בהדרגה בחלקה המזרחי. ניתן לראות זאת בשינויים ההדרגתיים בתשתיות, באופן ייצוגה הקרטוגרפי ובדפוסי התנועה של תושביה. בניגוד לתיאור ההיסטורי המקובל, התגבשותה לא נבעה מחיזוקה של עיר הבירה מינכן, אלא מיצירתם של מסלולים עוקפי בירה שאפשרו לכל חלקי המדינה להשתלב יחד. בניגוד לכך, חלקה המערבי של בוואריה, הפאלאטינט, לא השתלב בתוך "המרחב הבווארי" בשל ניתוקו הגיאוגרפי. המרחק הגיאוגרפי גרר נתק חברתי, כלכלי, תרבותי ופוליטי שמנע מתושבי האזור זהות בווארית.

המחקר מראה כי שלוש המדינות הנוספות, באדן, ווירטמברג והנובר, לא הגיעו לאותה דרגה של בשלות שאליה הגיעו סקסוניה ובוואריה. לבאדן היה פוטנציאל להתגבשות פנימית בשל קיומה של תשתית מאחדת, אולם דפוסי תקשורת של תושביה וייצוגים קרטוגרפיים של המדינה מלמדים כי היא לא נתפסה כיחידה שלמה, אלא כחלק ממרחב גדול יותר, שכלל את צרפת, שווייץ, ווירטמברג ומרכז גרמניה. לעומת זאת, תושבי ווירטמברג נעו ותקשרו בעיקר בתוך המדינה, אולם התשתיות הקיימות, שמוקמו בצפיפות במרכז המדינה, אפשרו רק לחלק מאוד קטן מן האוכלוסייה להיות חלק מתקשורת זו. אי לכך, גם ווירטמברג לא נתפסה כאחדות אחת. הנובר הייתה הרחוקה ביותר מן הדימוי של מדינה ריכוזית מודרנית. תפיסתה כמפוצלת לטריטוריות נפרדות נותרה על כנה משנת 1815 ועד 1866. תפיסה זו הייתה מגובה בתשתיות נבדלות לכל טריטוריה, דימוי קרטוגרפי מפצל ואף דפוסי תקשורת שונים לכל אזור. אין בכך כדי לטעון כי לתושבי הנובר לא היה סנטימנט כלשהו למדינה, אולם סנטימנט זה נבע מנאמנותם לשושלת המלוכה או מתפיסה רגיונלית של צפון מערב גרמניה ולא מתפיסתם את המדינה כאחדות אחת המגדירה אותם.

כפי שמלמד המחקר, הקשרים שנוצרו לא היו רק פרי מדיניות מכוונת של המדינה או גופים פרטיים, אף על פי שאלו היו משמעותיים. הפיכתן של המדינות לבסיס זהותי נבעה משילובם של יוזמות מכוונות, פעילות חופשית של המונים ותוצאות לא מתוכננות שנבעו מהן. באופן פרדוקסלי, ההצלחות הגדולות בהתגבשותן של המדינות נבעו מצמצום כוחה של המדינה והצנעת כוח זה, מפני שאחרת כוח זה יכול היה לגרום לניכורה של הפריפריה. בהתאם לכך, סקסוניה, בוואריה ובאדן, הפכו בהדרגה למגובשות בשל הצנעתן של ערי הבירה, ולא בשל חיזוקן, וזאת בניגוד לתיאור המשתקף לא אחת במחקרים אודות בניין מדינה. לסיכום, מחקר זה של היצירה המרחבית, באמצעות התשתית המרחבית, הדימויים המרחביים והפעילות במרחב, מעניק תמונה ממעוף הציפור על ההתפתחויות ההיסטוריות ויוצר פרספקטיבה רחבה יותר מזו המוכרת לנו בדרך כלל על בניין מדינה בתקופה זו.